

## Peremiczky Szilvia *Álomtól a félálomig*

### *A modern héber irodalom vázлата Herzltől Ozig*

#### 1. ÁLOMTÓL A VALÓSÁGIG

A modern héber nyelvű irodalom magyar fordításainak és kutatásának történetét megírni nem nehéz feladat. A megállapítás sajnálatos tény, hogy magyar fordításban a 19. századtól napjainkig terjedő időszak héber nyelvű irodalma alig ismert, egy-két nagyobb név kivételével gyakran irodalomtörténészek sem ismerik az új héber irodalom alkotóit. A költők közül Amichai neve cseng esetleg ismerősen, magyar fordításban azonban egy-két versantológia, egy-egy verseskötet jelent meg, de a nagy „klasszikusoktól” (Bialik, Csernihovszki, Rachel) szinte semmi. Kortárs prózában jobb a helyzet, Oztól, Jehoshuatól több regényt is kiadtak, mellettük Grossman, Appelfeld és Shalev művei közül egy-egy, illetve Batya Gur egyik bűnügyi regénye olvasható magyarul<sup>1</sup>. Hozzájuk csatlakozik még Agnon Nobel-díjas műve, a *Va-laba régen*, és Hameiri első világháborús önéletírása, valamint annak magyar nyelven született előzménye, *A daloló máglya*.<sup>2</sup> 1945 előtt lényegesen jobb volt a helyzet – Patai József fordításában Bialik-kötet is megjelent, több válogatáskötet mellett, amelyeket Kardos László, Schneilbel László és ismét Patai József neve fémjelez –, de 1945 óta kevés kötet látott napvilágot.

Oz és Jehoshua, ahogyan Amichai is, nem a semmiből nőttek ki, irodalmi nyelvezetüket ugyanúgy előkészítették, előrevetítették, és esetleg formálták a megelőző nemzedékek alkotói, miként maguk is rendszeresen reflektálnak az elődökre, vitáznak munkásságukkal, továbbfejlesztik írásművészetüket. Ugyanúgy gazdagodnak belőlük, és küszködnek örökségükkel, mint bármely nemzeti irodalom alkotói, és ugyanúgy képesek teljesen független utakat találni. Ahhoz, hogy az Ozhoz vagy Jehoshuához vezető utakat és egyszersmind a leágazásokat, ellentétes pályákat bejárassuk, meg kell találnunk azt pontot,

ami valamilyen módon mégis csak a modern héber irodalom gyújtópontja. Egyetlen eszmefuttatásban, tanulmányban megragadni a modern héber kultúra lényegét persze szinte lehetetlen, ahogyan más kultúráét is. Hiszen rögtön adódik az első akadály: a modern héber kultúra egy több ezer éves nyelv és kultúra egyenes folytatása, vagy ahogyan Aharon Megged író megfogalmazta a héber irodalom reneszánszától elválaszthatatlan nyelvi újjáéledéssel kapcsolatban: a modern héber nyelv maga Csipkerózsika (angolul: *Sleeping Beauty* – az Alvó Szépség), akit a Herceg csókja kelt életre.<sup>3</sup> Héber irodalom mindig is létezett, a középkorban főleg spanyol, de itáliai területeken is fénykorát élte, hogy hosszú szunnyadás után, a megújult héber nyelven újra virágzásnak induljon a 19. század második felében.

Talán éppen az „álom” fogalma az, ami kifejezhetné ennek az irodalomnak és kultúrának a legbelsőbb lényegét? A zsidó nép kétezer éven át álmodott a visszatérésről, és az álom valóra vált. A nyelvújítók, a makacs álmodók, akik ezen a nyelven írtak hittek abban, hogy a nyelv újra életre kel a mindennapokban is, és lesz, aki olvasni fogja. Jálág, azaz Yehuda Leb Gordon (1830-1892), még keserűen írja: „Kiért fáradok?”, ahogyan a reformkor magyar írói rettegtek a herderi jóslat beteljesedésétől. Eliezer Ben Jehuda (1858-1922) már nemcsak álmodta az álmot, de tett is a megvalósulásáért, és az ő nyelvújító, szótáríró tevékenysége által vált lehetővé, hogy a haszkala, a zsidó felvilágosodás által megálmodott nemzeti és kulturális újjászületés a mindennapok valósága legyen. Az álom valóra vált, miként Herzl álma is, legalábbis egy része. *Ősújorszag* című utópiájában a mennyei Jeruzsálem földi, modern álmát álmodta meg, amely nem vált valóra, de Izrael állama megszületett, ugyanazokkal a problémákkal terhesen, mint megannyi modern társadalom. Ez az álom csak *félálom* lett, parafrázálva Ámosz Oz egyik regényének magyar fordítását,

de a modern héber irodalom álma valóság lett, olyannyira, hogy érzékenyen tudta kifejezni az álmot, majd az álom valóra váltásának heroikus és kevésbé heroikus pillanatait, a beteljesülés, és a másnap(ok) kábaságát, a félálmodot is.

Az álmot a 19. század közepén megjelenő nemzedékek kezdték valósággá formálni, ők hitték, hogy a héber nemzet és kultúra újjászülethet, és nemcsak a messiási időkben. Tőlük jutunk el Ámosz Oz *Félálmom* című regényének hőbortos értelmiségi hőiséhez, akinek élete félig álmodott, félig megvalósult illúziók sorozata, akinek vannak álmai, de megvalósítani nem képes őket, még saját életében sem. A regény azonban mégis a megvalósult álom lenyomata, hiszen egy olyan héber nyelven íródott, amely a legmagasabb színvonalú nyelvi kifejezésre, érzékeny és pontos leírásra képes. Ebben az értelemben a 19. század nagy álmodóinak képzelete valóság lett.

Az 1870-es, 1880-as évektől kezdődő időszakot az irodalomtörténet gyakran a héber irodalom reneszánszának emlegeti. Jellemzője a héber nyelv nemzeti nyelvvé válásáért folytatott küzdelem és a cionizmus megjelenése. Ez az elnevezés lehetővé teszi, hogy ne kelljen szétválasztani a Palesztinába vándorló cionista és a cionizmussal szimpatizáló, de gyakorlatban nem cionista szerzők munkásságát. A „cionizmus” kifejezés 1893-tól használatos, vagyis fogalmi értelemben akkortól beszélhetünk cionista irodalomról.

A korszak egyes nézetek szerint napjainkig terjed, mások szerint Izrael Állam megszületéséig. A korszak egyik nagy újdonsága, hogy a haszkala nemzeti irányzata és a cionizmus következtében először válik szét markánsan nemzet és vallás fogalma. A világi, a modernitásba belépő, a vallástól eltávolodó zsidó számára is lehetővé vált a zsidósággal való azonosulás. A cionizmusnak mindenekelőtt Theodor Herzl/Herzl Tivadar (1860-1904) csatlakozása és munkássága adott lendületet. Herzlnek köszönhető a mozgalom erősödése és egységesülése. Herzl maga is egy irodalmi alkotásban, ha nem is héberül, hanem németül írt utópiában vetette papírra álmait. Az 1900-ban megjelent *Altneuland* (Ősújországnak) bemutatja az előtte és utána állapotot, tehát a cionizmus győzelme előtti kietlen Palesztinát, és a győzelem utáni fejlett, modern Izrael képét, ahol zsidók és arabok, a nagy világvallások hívei békében élnek, ahol a Béke Palotájában, a mai ENSZ-re emlékeztető – csak annál számottevően hatékonyabb – nemzetközi szervezet sikerrel kezeli a világ problémáit.

[...] Mindenféle modern városrészek keletkeztek, villamosok csilingeltek, széles fasorokkal szegélyezett utcák húzódtak. Sűrű háztenger terült el a mélyben, zöldelő parkokkal, nagyszerű sugárutakkal, iskolákkal, árubázakkal, pompás palotákkal, színházakkal és vidámokkal. Dávid sorban megnevezte a feltűnőbb palotákat. Egy világváros feküdt előttük, a XX. század igazi csodája.

De a tekintetük untalan visszatért a történelmi nagyszerűségében felragyogó óvárosra, amely az egész hatalmas képnek középpontja volt. [...] Most egy hatalmas, az eddigieknél sokkal díszesebb épület tünt szemükbe. A márványoszlopoknak valóságos erdején óriási kupola emelkedett a magasba és szinte világított fehér-arany pompájában.

Ez a mi templomunk – mondta Dávid ünnepélyesen. És Frigyes könnyekig meg volt hatva.

[...] Nyoma sem volt már annak a szennynek, lármanak és bűznek, ami húsz év előtt mindent betöltött. Abban az időben is ideözönlöttek a nagy vallások zarándokai, de amikor hosszú út után céljukhoz értek, keserű csalódással és megdöbbenéssel kellett álmaikat a valóságban meglátniok. A szent helyekhez csak visszataszító, mocskos utcákon át lehetett eljutni. Milyen más volt most minden! Jólápolott, gondosan kövezett, tiszta utcákon vitt át utjuk. Magánépületek az óvárosban nem voltak, csak a különféle vallásfelekezeteknek zarándokothonai, keresztény, iszlám és zsidó intézmények, kórházak voltak láthatók. Hatalmas területen, négy utcára nézett a Béke Palotája, ahol az örökbéke hívei s a legkülönbözőbb tudományok képviselői kongresszusaikat tartották. Az óváros valóságos nemzetközi hely volt, ahol minden nép otthonára lett. Hiszen innen indult el világtörténelmi útjára a legáltalánosabb és egyetemesebb emberi érzés: a szenvedés. S itt ringott bölcsője az emberi szellem minden törekvésének, amellyel a szenvedés ellen védekezett: a hitnek, szeretetnek és tudománynak.

[...] Elvezette a Béke Palotájába. Ez a csodálatos intézmény a nemzetközi jótékonyágnak igazi középpontja. [...] nemcsak a panaszok futnak itt össze a világ minden részéből, de a nemesszívú adományok is.

[...] Beteljesült az Idő s a Templom újra állott. Úgy állott, mint egykor, a történelem kezdetén, az ég felé törtek ismét az érc oszlopok Izrael Szentélye előtt. Balról Boznak bívták, a jobboldalt pedig Jachinnak. Az előcsarnokban óriási ércoltár emelkedett s a víztartó medencék, amiket vastengernek neveztek, úgy voltak lehelyezve, mint Salamon király dicsőéges napjaiban.<sup>24</sup>

Herzl regénye a 19. század végének utópisztikus regényvonulatába illeszkedik. A technikai haladásba, a civilizációba, az emberiség erkölcsi és szellemi fejlődésébe vetett hit csendül ki az *Ősújország* soraiból, ahogyan Verne regényeiből. Másrészről a regény a keresztény üdvtörténet és a zsidó messiási korszakról szóló évszázados képzeteket is összegzi. A cionizmus diadala és Jeruzsálem visszatérése a zsidó néphez az egész világ boldogulását szolgálja. A regényt Herzl németül írta, mivel ebben az időszakban még a héber nyelv a mindennapok, a modernitás nyelveként még egy olyan merész álmodozónak sem volt egyértelműen reális opció, mint Herzl, akinek számára a német volt a modern tudomány és kultúra nyelve. Ettől függetlenül az *Ősújország* a modern héber/izraeli irodalomnak ugyanúgy része, ahogyan Janus Pannonius latinul írt költszete a magyar irodalomnak.

A 20. század első évtizedeiig Herzl korántsem volt egyedül ezzel az állásponttal. A német, a jiddis és a héber versengett egymással a nemzeti nyelv státusáért, és végül logikusnak tekinthető, hogy a galut minden elemétől szabadulni kívánó cionista ideológusok és alapító atyák a héberre szavaznak. Eliezer Ben Jehuda, aki – miután tudomására jutott, hogy a jeruzsálemi zsidók egymás között használják a hébert, s ezért Jeruzsálemben költözött – a legtöbbit tette azért, hogy a héber nyelv visszatérjen a mindennapokba, s képes legyen a modern világ, társadalom, tudomány jelenségeinek leírására. Ő volt az első, aki gyermekeit héber anyanyelvűvé nevelte. Az általa szerkesztett szótár, az általa végzett nyelvújító munka<sup>5</sup> – a grammatika egyszerűsítése, szóképzés a Biblia, a rabbinikus irodalom szókinéséből, idegen szavak tükörfordításával – és a szefárd kiejtés normává tétele természetesen hatott az irodalomra is. Ben Jehuda és a századforduló alkotóinak munkássága párhuzamosan haladt, hatott egymásra, és így az irodalom is gyakran kísérletezett a nyelvvel. Ugyanakkor a kor kísérletező költői között már világszínvonalú alkotókat is találhatunk, akik túllépnek az ideologikus irányirodalmon és nemcsak gondolatiságban, de esztétikai értelemben is jelentős értékeket képviselnek. Ezt a korszakot, amelynek során a héber irodalom súlypontja áttevedik Palesztinába, gyakran a maavar, átmenet korszakának nevezik, alkotói pedig az átmenet szerzői, akik életük nagy részét még Európában töltik. A legjelentősebb lírikus Chaim Nachman Bialik (1873-1934), akinek tehetségét és jelentőségét sokan a

középkor nagy költőjéhez, Jehuda Haleviéhez hasonlítják. Bialik az európai héber nyelvű irodalom utolsó korszakának, és a palesztinai új héber irodalom első generációjának képviselője, amit maga így fogalmazott meg: „Mi vagyunk a szolgaság utolsó nemzedéke, de az első a szabadságban”.<sup>6</sup> Volhíniában született, hosszabban élt Odesszában és Németországban, majd 1924-től Tel-Avivban. Egyik leghíresebb költeménye az 1903-as kisinyovi pogrom traumájának hatása alatt írt BeIr baHarega, *Az öldröklés városában*. A vers hatására Oroszországban több zsidó önvédelmi szervezet alakult.

Bialik a hagyomány költője, aki érzelmileg ragaszkodik a galut világához, miközben lelkesedik a cionista eszményekért. A hagyomány világától Tel-Avivban sem tud elszakadni, s ez a kettősség jellemzi munkásságát. Az új, szefárd kiejtés szerint ír gyermekverseket és meséket, miközben Szefer haAggada – *Az aggada könyve* címmel publikálja kommentárral ellátott aggadagyűjteményét, J. Ravnicki társaságában. A Misna traktátusainak kommentárját is elkezdte, elkészítette Slomo ibn Gabirol és Abraham ibn Ezra műveinek kritikai kiadását, lefordította Cervantes *Don Quijotéjét* és Schiller *Tell Vilmosát*. Költészetére nagy hatással volt Puskin és Tolsztojjéppúgy, mint a zsidó folklór. Bialik már életében nemzeti költővé vált, Tel Aviv-i otthona irodalmi és kulturális központ volt.

Bialiktól teljesen eltér Saul Csernihovszki (1875-1943) költői személyisége és hagyományhoz való viszonya. Bialik a galut, a hagyomány költője, míg Csernihovszki a klasszikus európai tradícióé, a pogány életörömé, a fin de siècle szépségkultuszáé. Bialik moralizáló, Csernihovszki esztétizáló. Legismertebb verse, az *Apolló szobra előtt* az esztétikum elsőbbségét hirdeti, a zsidóság jövőjét a zsidóságot szerinte testileg elgyengítő etikai parancsok átértékelésében, az imaszíjak levételében, a vallás teljes revíziójában látja. Ha Bialik a hagyomány, Csernihovszki a hagyományból való kitörés. Ízlésére, életszemléletére jellemző, hogy a *Kalevala* mellett az *Iliász*t és az *Odüsszeiát* fordítja héberre. A cionizmus, a politikai visszatérés gondolata azonban lehetővé teszi, hogy a hagyományt elutasító Csernihovszki is – aki végleg 1931-ben telepedik le Palesztinában – részesévé válhasson a Cion-szeretet költészetének. Az ő viszonyulási pontja a nemzeti kötődés. Számára a cionizmus a zsidóság testi-lelki megújulásának záloga, ahogy az *Új élet* című versének címe is jelzi.

Bialik és Csernihovszki nemzeti költő státusa megkérdőjelezhetetlen, de hamar túlhaladottá válik. Mindketten érett korban települnek át Palesztinába, és túlzottan kötődnek a diaszpóra világához. Nemcsak Bialik, a stejtl nosztalgikus énekese, de paradox módon Csernihovszki is. Elutasítja a diaszpóra stejtl-világát, ám görög-ség iránti vonzalmával mégis a Nyugat, így a diaszpóra letéteményese marad. Az új nemzedékek, amelyek tagjai egyre ifjabb korban kerülnek az országba, már inkább képesek arra, hogy a halucok, a pionírok romantikus országépítő világát, örömeit és problémáit, reményeit és keserűségeit megértsék. Ebből a második nemzedékből, amely először kimondatlanul, majd deklaráltan is szembefordul a két nagy öreggel, elsőként Avigdor Hameiri (1890-1970) neve érdemel említést, aki Feuerstein (Fayers-teyn), Kova Albert néven már 1919-ig is publikált héber verseket, mikor elhagyta Magyarországot. Ady rajongójaként lefordította héberre

költeményében még a kettős identitást képviseli, egyik lelke Nyugaton, a nyugati és magyar kultúra vonzásában él, míg másik lelke Cionba vágyik:

A versben érezni lehet Ady képalkotásának hatását, például az olyan erős asszociációkban, mint a „vér dala” sir haDam, a „vér vőlegénye, a vér gyásza” evel haDamim, chatan haDamim, az erotika és a halál összekapcsolása, az Én kitárulkozó kiemelése „Az én két zsidó lelkem”, „ste nismotaj”, „két lelkem”. A modern, szimbolista líra eszközeivel megújított bibliai stílus, nyelvhasználat visszaültetése az eredeti közegbe adja Hameiri költészetének erejét és egyediségét.

Hameiri azonban nemcsak költészetében, műfordításában él két nyelv, két irodalom, két kultúra határmezsgyéjén. Palesztinában/Izraelben született önéletrajzi visszaemlékezései is közép-európai irodalmi hagyományokat ültetnek át egy másik kulturális-nyelvi környezetbe. *A daloló máglya*, amely magyarul, az *Új Kelet* hasábjain

Rózsás selyem szálak hullám-ívelése

Áthidalja az én két zsidó lelkemet,

Itt ülök a Nyugat partjainál

S a másik lelkemet öleli a Kelet.

על נהרות מזרח יושבת האחת

ובעינה אל שלום משתקף בתום:

על נהרות מערב יושבת השניה

ותחלום חלום אדום.

S forró estéken, ha az égre tekintesz,

S két rezgő árnyat látsz egy lánggá ölelten.

Álild meg őket, két zsidó lélek az:

Az én két zsidó lelkem.

ובערבי עת רצון, כי תשא עיניך

ותראה שני צללים מתחבקים ברם,

אז דע, כי נשמות, נשמות הן שמה:

נשמותי הן שם.<sup>6</sup>

és kiadta Ady verseit 1959-ben, ezenkívül Jókai *Óceánia* című regényét, Petőfi verseit<sup>7</sup>, valamint Kosztolányit, Babits-ot, Zilahyt, Móricz-ot, Petőfit, Molnárt, Rejtőt és Madách-ot. Rajta keresztül mindenekelőtt Ady, de Kosztolányi költészete is hatott az izraeli irodalomra. Mint más költők esetében, Hameiri versei közül is több népdalként él tovább, a Meal piszgat har haCofim, *A Scopus hegy csúcsáról* című költeménye az egyik legnépszerűbb izraeli dal, amely szinte minden válogatás CD-n szerepel. *Az új próféciaiból* című ciklusának harmadik része Jehuda Halevi sokszor idézett versének szabad átköltése, felidézése („A szívem ott van Keleten, én a messzi Nyugaton”), amely sor számos zsidó költőt ihletett meg, és készített újraértelmezésre. Hameiri ebben a *galut*ban írt

folytatásokban jelent meg, a Monarchia emancipáció utáni optimista légkörének leírása, megeleveníti a Kárpátalján található kis falu, Ódávidháza ortodox, ám magyarosodott, „kálomista zsidó paraszt” közösségét, a pesti Zsidó Gimnázium világhírű tudós tanárait és a pesti bohém világot is. A magyar nyelvű publikálás nem kevesebbet jelent, mint hogy a hatvanas évek magyar ajkú izraeli olvasói pontosan tudták, kikről ír Hameiri, és nosztalgiával vágyódtak minden visszaemlékezés után, amely erről a *belle époque*-ról mesélt. Mert Hameiri nyelve ebben a visszaemlékezésben Jókai és Mikszáth anekdotázó nyelvének folytatása.

Más, de ugyanúgy kelet-közép-európai a húszas évek elején immár héberül íródott *HaSigaon HaGadol*, *A nagy örület*<sup>9</sup> nyelve és stílusa. A K.u.K-



hadsereg katonáinak viselkedése, a katonai környezetben először reménytelenül civilként mozgó újságírók, művészek botladozása a katonai bürokráciában és életben egyszerre idézi a *Svejk*et és Rejtő légiósregényeinek, jellegzetes pesti humorának világát. Mindez persze nem véletlen, hiszen Hameiri, Hašek és Rejtő ugyanabból a közegből sarjadt. A *Svejk* azonban nem lép ki az abszurd humor keretei közül, Rejtő fikciói pedig *happy end*del zárulnak, ellenben Hameiri első világháborús visszaemlékezése gyakran horrorisztikus, és egyértelműen jelzi a *belle époque* végét.

Nem Hameiri az egyetlen, akinek írásművészete erősen kötődik az európai, különösen a kelet-közép-európai hagyományokhoz. A héber irodalom egészen a hatvanas évekig elsősorban orosz-német, kisebb részben francia irányzatok bűvkörében él, még azok munkássága is, akik deklaráltan szakítanak Bialikék „túl” galuti, „túl” európai költészetével. Nem annyira paradigmában, mintsem tematikában hoznak újat. Fő témáik a hazaszeretet, a pionír-szellem, az arabokkal folytatott harcok, a kibbuci élet nehézségei. Az első komoly költő-író hullám, a második alija idején, 1904-14, majd 1919-23 között érkezik. Az új költészet előfutárai a már említett Avigdor Hameiri mellett David Simoni (1886-1956), Rachel (1890-1931), Jichak Lamdan (1899-1954). Ők alapozták meg a szefárd prozódiaán alapuló modern héber költői nyelvet, amit a már szentföldi gimnáziumi éveket maguk mögött tudó, így a hébert sokkal inkább anyanyelvének érző Avraham Slonszki (1900-1973) és Natan Altermann (1910-1970) honosítottak meg. Slonszkiék a francia szimbolizmus (Mallarmé) mellett már az új orosz költészet (Jesznyin, Blok) hatásait is közvetítették, és beemelték az avantgárdot a héber irodalomba. Egyúttal radikálisan szakítottak Bialik általuk túl *galutinak* tartott költészetével. A különböző<sup>10</sup> folyóiratok köré csoportosuló alkotók a legfrissebb nyugati áramlatokat egyesítették a haluci életforma szemléletével. Közülük az egyik legjelentősebb Lea Goldberg (1911-1970), aki 1935-ben telepedett le Tel-Avivban. Petrarca fordítójaként a szonettforma kiváló ismerője és virtuóz kezelője, és Shakespeare-t, Tolsztojt, Csehovot és Gorkijt, Heinét, Rilket is fordít. Nem Goldberg az első, aki Petrarca szonettjeit héberre ülteti át, a középkori Itália egyik legjelentősebb lírikusa, a héberül és olaszul is alkotó Manoello avagy Római Immanuel (1262-1332) honosítja meg a műfajt, amit Goldberg modernizál és új tartalommal tölt meg.

A nemzedék legegységibb hangú költője Rachel, aki mindössze negyvenegy évet élt. Fialat felnőttként, kisgyerekektől tanulta a nyelvet, ez az egyik oka annak, hogy lírája a gyerekversek egyszerűségét tükrözi. Ez az álnaiv költészeti nyelv azonban Francis Jammes francia költő, vagy Szép Ernő költészetéből is jól ismert. Rachel halk, finom stílusa, és szeretett Kineretjéhez fűződő lokálpatrióta szeretete egyszerre ellentéte és egyszerre megerősítője kortársai nemzeti romantikát idéző költészetének. Ennek szép kifejeződése, szinte himnusza *Hazámhoz* című költeménye.

Még meg sem daloltam,  
 Hazám, a neved, hős  
 Tettel se dicsértem,  
 Prédás diadallal –  
 Csak egy kicsi kis fát  
 Ültettem a Jordán  
 Mellett, csak egy ösvényt  
 Tapostam a réten.

Szegényes ajándék,  
 Én édesanyám, ez,  
 Hítványka, szegényes,  
 Ezt adja leányod –  
 Boldog kacagást, ha fölcsattan a napfény,  
 Rejtett zokogást, hogy  
 Pusztulsz a nyomorban.”

א שְׂרֵתִי לָךְ, אֶרְצִיל,  
 וְלֹא פִּאֲרַתִּי שְׂמֵךְ,  
 בְּעֵלֵי לֹת גְּבוּרָה,  
 בְּשִׁלְל קִרְבּוֹת;  
 יְדִי נִטְעוּ-רֶק עֵץ  
 חוֹפֵי יַרְדֵּן שׁוֹקֵטִים,  
 כְּבָשׁוּ רֶגְלֵי-רֶק שְׁבִיל  
 עַל פְּנֵי שְׂדוֹת.

—אֵכֶן דָּלָה מֵאֵד  
 יִבְעֵתִי אֶתָּה, הָאֵם,  
 דָּלָה מֵאֵדֶאֶכֶן  
 מִנְחַת בְּתֵר;  
 רֶק קוֹל תְּרוּעַת הַגִּיל  
 בְּיוֹם יִגַּה הָאוֹר,  
 רֶק בְּכִי בְּמִסְתָּרִים  
 אֶלֵי עֵבֶר.

Rachelle szemben, aki minden irodalmi kiáltvány, deklaráció nélkül keresett új utakat, Slonszki két tanítványa, Uri Cvi Grinberg (1894-1981) és Jonatan Ratos (1909-1981) sokkal inkább irányköltészetet képviselt. Grinberg jiddis expresszionista költőként indul, majd modern héber klasszicista költővé válik, és a soá tragédiájának egyik első irodalmi megfogalmazója a héber nyelvű irodalomban. Vele szemben Ratos igyekszik minden nyugati hatást levetkőzni, és az úgynevezett kánaáni iskola egyik vezér-

alakjaként a héber költészet legősibb, Szentírás előtti, de a Bibliában megőrződött rétegét kutatja, annak nyelvét próbálja feltámasztani. Az iskola törekvései a héber költészet történetében nem fejtettek ki igazán hatást, de egy ponton feltétlenül megtermékenyítőek voltak, hogy „egy olyan ivrit nyelvű irodalom alakulhasson ki, mely ezután saját törvényei szerint változik” – alapítja meg Schein Gábor.<sup>12</sup> A függetlenségi háború idején, hasonlóan a magyar reformkorhoz és általában a 19. századi közép-európai romantikához, a nemzeti törekvések háttérbe szorították a szubjektív, magánéleti tematikát. A kor szak irodalmát joggal nevezhetjük egyfajta „nemzeti romantikus” irodalomnak. Fontos fordulat a modern héber irodalom történetében, hogy a *Palmach*<sup>13</sup> nemzedékének tagjai között sok olyan alkotót találhatunk, akik már Palesztinában születtek és szocializálódtak, s akik számára a diszpóra-lét már távoli és idegen. Ugyanakkor az ő anyanyelvük már ténylegesen a héber volt. Chajjim Guri (1922-), Amir Gilboa (1917-1984), Slomo Tani (1919-), David Rokeah (1916-1985) nevezhetők az első izraeli költőnemzedéknek. A kor orosz, német, francia irodalmának szinte valamennyi irányzata mellett az új szovjet és amerikai realizmus is hatást gyakorol rájuk. A szovjet hatás egy erősen idealizált és félreismert Szovjetunió-kép és a kibbucnyik-eszmény következménye. Ugyanakkor nagyon torz és pontatlan bármiféle párhuzamot feltételezni az ötvenes évek Párt-vezérelte magyar irodalmával. Bizonyos közös vonások léteznek – mint a háború utáni újjáépítés, új ország megteremtése –, de Magyarország a szovjet elnyomás hatására kommunista diktatúrává vált, míg Izrael a többpárti demokráciát választotta. A privát témák, a lélek és az egyén egyenrangú szerepet kap ebben a lírában, ahogyan a Palmach nemzedékéhez laza szálakkal kapcsolódó gyötrődő, személyes hangú költő, az egykori vilnai partizán, Abba Kovner (1918-1987), az izraeli irodalom első soá-túlélő alkotójának példája is mutatja. A valóságos költő, Zelda (1924-1984), bár tematikája, hazafias költeményei révén szintén idetartozik, de vallásossága, függetlensége a különböző irányzatoktól elkülöníti.

Miként az eddigiekből is látható, a héber irodalom álmát az új zsidó országról, kultúráról először a lírában fogalmazza meg. A regényirodalom első igazi remekműve csak az 1945-ben születik meg, noha a próbálkozások ugyanúgy a 19. századra nyúlnak vissza. A héber regény atyjának Avraham Mapu (1808-1867) tekinthető, aki

az *Új Héloise*-t idéző *Abavat Cion* (*Cion szeretete*) című, Jesaja korában játszódó regényében próbálta megteremteni a héber szépprózát. A következő jelentékenynek tekinthető szerző Joszef Hajim Brenner (1881-1921), de az első igazán magas irodalmi szinten alkotó héber nyelvű író Smuel Joszef Agnon (1888-1970), aki Izrael első Nobel-díjasa lesz (1966); 1945-ben született regénye: (*Tmol silsom; Tegnap, tegnapelőtt*, magyar kiadásában: *Valaha régen*, 1945<sup>14</sup>). A második alija (1904-14) idején játszódó, a zsidó aggádák, mesék hangulatát idéző regény a haluc-korszak összefoglalása, amely bár megőriz bizonyos heroikus, romantikus vonást (például Tel-Aviv születésének leírásában), mégis dezillúziós nézőpontot képvisel. Antihős főszereplője, Jichak Kummer, a lelkes ifjú cionista, azért megy Palesztinába, hogy részese legyen az országépítésnek, hogy formálja a történelmet, ehelyett a történelem átszáguld rajta. Mindennapos nehézségekkel küzd, legnagyobb terve és sikere egy ágy megvásárlása lesz, a nagy álmot apró, a túlélésért folytatott küzdelmek váltják fel, míg végül halálát egy veszett kutya okozza. A kutya, Balak képviseli a regény szimbolista és szürrealista rétegét, bűnbakként magán viselve Jeruzsálem egymással és egymás között marakodó közösségeinek bűnét éppúgy, mint Tel-Aviv különböző politikai irányzatainak marakodását. Furcsa módon azonban Agnon pesszimizmusát egyszerre enyhíti szeretetteljes, aggádákat, a kelet-európai zsidó folklórt, a Bibliát idéző narrációja, valamint a megbúvó, de fel-felbukkanó pozitívumok: az ország épül, még ha Jichakhoz hasonló suta antihősök többen vannak, mint a valódi hőroszok. A nagy álmok mellett a kis álmoknak is megvan a legitimitásuk – sugallja Agnon. Ez lehet a magyarázata annak, hogy Agnon dezillúziós *ábrázolásmóddal*, de nem *látásmóddal* először fogalmazza meg az eszményi haluc-ideál és a mindennapok különbségeit.

## 2. A VALÓSÁG

Agnon regénye – három évvel az állam megszületése előtt – nemcsak összefoglalja az elmúlt évtizedeket, de megelőlegezi az ötvenes-hatvanas években az izraeli irodalomban bekövetkező nagy változásokat. Az álom valóra vált, megszületett a Zsidó Állam, és ez óhatatlanul is paradigmaváltást jelent. Egyes irodalomtörténészek, például Kiszely Gábor szerint a váltás oka, hogy az alkotók: „kezdenek kételkedni e sommás tétel igazságában, mondván, ugyan miféle humanista

ideál az, amely nem vonatkozik az arabokra. [...] az alkotók nagy része felismeri: a szocialista mozgalom ígérete megvalósíthatatlan”.<sup>15</sup>

A megállapítás túlzottan leegyszerűsítő, mert a zsidó-izraeli gondolkodás mindig is nagyon erősen önreflexív volt. Egy olyan társadalomban, ahol történelmi okokból a nemzeti-kollektív hangulat az uralkodó, természetesnek mondható, hogy feltűnik az a nemzedék, amely szűknek érzi ezeket a kereteket, és a saját lelki világa felé fordul. Bizonyos értelemben ez egészséges reakciónak is tekinthető, de a történelmi környezet is ennek kedvezett. A remények beteljesülése új kérdéseket vet fel. Ha messianisztikus értelemben nem is, de történelmi értelemben teljesült az álom, amely kétezer éven keresztül az egyik központi eleme volt a judaizmusnak, a zsidó életnek. A célbaérés új helyzetet teremtett, számtalan érzélem és gondolat újragondolására késztetett, mint a száműzetés és a visszatérés fogalma, a zsidóság további céljai és Jeruzsálem jövőbeli szerepe és sorsa. Fel kell dolgozni egy kétezer éves álom beteljesülését, ami egyúttal a cél megszűntét és az ébredést is jelenti, ébredést a valóság teljességére. A hétköznapi és a kulturális problémák, a megoldási kényszer, a feldolgozás szükségessége nem egyszerűen találkozik az új, szabramnemzedék, vagy a menekült-nemzedék irodalmi útkeresésével, hanem ennek az útkeresésnek egyik okáról van szó, a Jeruzsálemhez fűződő érzések, a zsidó identitás újraértelmezéséről.

A legújabb nyugati irányzatok részint elősegítették, részint megerősítették az új izraeli törekvéseket. Kiszely Gábor idézett megállapítása már csak emiatt is megkérdőjelezhető. Az izraeli irodalom mindig érzékenyen követte a nyugati áramlatokat, és az európai-amerikai irodalomban – és általában a gondolkodásban – éppen ezekben az években játszódnak le forradalmi változások. A század második felében megjelenő dekonstrukció, a kulturális relativizmus elutasítja az egységes narratívát, előtérbe kerül a teljesen szubjektív látásmód, a hagyomány elemekre bontása, és minden létező narratíva egy szintre emelése, miközben háttérbe szorul az érték-központú látásmód. Ugyanakkor a kulturális relativizmus minden kultúrát egyformán értékesnek tart, és gyakorlatilag bármilyen magát kultúrának nevező megnyilvánulás önmeghatározását elfogadja, aminek két következménye lehet. Az egyik, hogy a mindennapok nyelve, az utcai kultúra nem egyszerűen beépül az úgynevezett magas kultúrába – ahogy Shakespeare, Villon ese-

tében – hanem a szintjére süllyed, vagy ennek ellenkezője történik, hogy elkülönüljön a populáris regisztértől, egyre inkább eltávolodik a laikus műértőtől, s csak egy szűk, hozzáértő kör figyelmére számíthat. Ugyanakkor az egységes narratíva szétbomlásától függetlenül is, már a 19-20. század fordulójától kezdődően küzd azzal a problémával, hogy a modern világ nem írható le a hagyományos nyelven. Ezt a kifejezési problémát még inkább elmélyítik a 20. század történései, a soá, a kommunista diktatúrák szörnyűségei. Ezek az áramlatok az izraeli kultúrát is elértek, annak ellenére, hogy az irodalomnak jelenleg is nagyobb a társadalmi szerepe, mint Nyugaton, és rendszeresen bukkannak fel a front képei, a háború, a zsidó-arab ellentét hangulatképei. A hozzáállás változik meg, a közélet eseményei nem közvetlenül, hanem az egyén szűrőjén átszűrve jelennek meg, a hang is inkább melankolikussá, ironikussá válik, a lelkesítő hangnemmél szemben. Az ötvenes évekig bezárólag a francia-orosz hatás az elsődleges, onnantól kezdve azonban egyértelműen az angolszász irodalom veszi át az elsőbbséget. Amichai költészetén például nyomot hagyott Ezra Pound, T. S. Eliot, Dylan Thomas költészete, és éppen azért fejtett ki munkássága olyan jelentős hatást az angolszász irodalomra, mert ugyanazokkal a nyelvi-kifejezési problémákkal küzdött.

Amint utaltam rá, azt a sematikus képet, miszerint a nemzeti-kollektivistá irodalom keretein kívül nem létezett elismert irodalom, cáfolja Agnon regénye, vagy Abba Kovner költészete is, akinek *Baldachin a sivatagban* című verse már megszületésekor népszerűvé vált. Az Én felé fordulás, a nyelvi problémák kezelése, a pátosztól, az ünnepélyességtől való megszabadulás vágya, a mindennapok nyelvének használata egyszerre éri el a kor angolszász és izraeli irodalmát. Az olyan költők, mint Dalia Ravikovics [1936-] nem zárkoznak el a közélettől, de lírájuk protest-költészet, hasonló a hatvanas évek beat-, és politikai irodalmához. A nyelvi kifejezés problémája ugyanakkor jelentkezik az ország megalapítása után bevándorolt, és nyelvcserere kényszerült alkotók, például Itámár Jáoz-Keszt [1937-], Dan Pagisz [1930-1986] esetében is. Nagyjából ebben az időszakban jelennek meg azok a szerzők is, akik nem csak alkotóként, de irodalomtudósként, irodalomtörténészként is foglalkoznak az irodalommal. Miközben Bialikék, Altermanék nemzedéke a fordítási irodalommal, az európai irodalom alpműveinek héber tolmácsolásával próbálták finomítani a héber irodalmi nyelv-

vet, az új nemzedékek számára az irodalmi nyelv már adott volt, olyannyira, hogy tárgya lehessen irodalomtörténeti vizsgálódásoknak, és ezzel együtt megjelent egy olyan, új horizont, amely felől a 19-20. század előtti irodalom is új megvilágítást kapott. Ezen keresztül a héber irodalomtörténet fokozatosan bekapcsolódhatott a nemzetközi irodalomtudományba is, és különösen napjainkra a komparatiztika, az összehasonlító irodalom területén ér el jelentős sikereket.<sup>16</sup> Az írók költők közül ezen a téren említést érdemel Dan Pagis munkássága, akinek a középkori spanyol zsidó és itáliai költészetéről írt (jobban mondva előadásokból összeállított) angol nyelvű kötete ma is alappműnek számít (*Hebrew Poetry of the Middle Ages and the Renaissance*, University of California Press: Berkeley, 1991).

Harmadik új fejleményként a hetvenes években jelenik meg a holokauszt-túlélők második generációja, tehát a gyermekek nemzedéke, akiknek tapasztalatai az elfojtott vagy nyíltan kibeszélt családi élményekből táplálkoznak. Egy emberöltővel a soá után már lehetőség nyílik arra, hogy az irodalom is feldolgozza a történeteket. Legnevesebb képviselőjük az író Aharon Appelfeld (1932-), akinek *Egy élet története*<sup>17</sup> és *Holt vágányok*<sup>18</sup> című regényei magyarul is olvashatóak. A legújabb izraeli irodalom polarizálódására jellemző, hogy az erősen politizáló, általában baloldali elkötelezettségű írók-költők, mint Avraham B. Jehoshua, Ámosz Oz, Eli Necer (1933-), vagy a posztmodern iskolákhoz tartozó alkotók – a feminista Jona Vola (1949-1986), Jaira Ginoszar – mellett héberül író, főleg keresztény arab szerzők, mint Anton Samasz, vagy vallásos-misztikus költők, mint Pinhasz Szade (1929-) is megjelennek. Appelfeld, Oz, Jehoshua fellépése új fordulat, mivel az addig inkább líráközpontú izraeli irodalomban a hangsúly eltolódik a próza irányába, annak ellenére, hogy ugyanebben az időszakban jelenik meg a héber költészetben a modern izraeli líra legjelentősebb, immár világszínvonalú alkotója, Jehuda Amichai (1924-2000) is, akinek költészete már túl is mutat az izraeli irodalom keretein, és megtermékenyítően hat az angolszász lírára. Halálát olyan nemzeti gyász követte, mint Jókai halálát Magyarországon, vagy Verdiét Olaszországban.<sup>19</sup>

A németországi Würzburgban született, a család 1935-ben *alijázik*, először Petah Tikvában élnek, majd 1937 után Jeruzsálemben. A második világháborút az angol hadsereg zsidó brigádjában harcolja végig, majd 1948-ban a *Palmach* tagja lesz. A Héber Egyetemen irodalmat és bib-

liai tanulmányokat folytatott, és tanárként dolgozott. Elutasította valamennyi költői szerepet, a „nemzet költője” cím éppúgy idegen volt tőle, mint a „Jeruzsálem poétája” titulus, pedig miután 1982-ben megkapta az Izrael Díjat, sokan próbálták más alkotókkal együtt egyfajta „korszorús költő” szerepébe belekényszeríteni. Bár a nemzetközi irodalmi élet költőként tartja számon, novellistaként ugyanolyan nyelvművész, miként ezt a magyarul is megjelent *„Apáink hetvenkét balála”* című novellája is bizonyítja.<sup>20</sup> Színdarabokat, rádiójátékokat, sőt gyermekkönyveket is írt. Akármelyik kötetét lapozzuk fel, két konstans tulajdonság rögtön szemünkbe ötlük. Az egyik, hogy költői pályája szinte töretlennek mondható. A versek alapján egy egységes, komplex pálya rajzolódik ki. A másik fontos jellemző, hogy azon költők közé tartozik, akiknél a személyiség és az életmű minden ellentmondás nélkül egységet alkot. Ahogy emberként, úgy költőként is elutasította a hamis pátoszt, az üres retorikát. Kitűnő ismerője volt a bibliai tradíciónak. Az általa kedvelt rímtelen szabadvers-forma egyszerre ősi, a zsoltárok, az imák formája, és ugyanakkor modern kísérlet a költői nyelv formájának megújítására.

Ez a kettőség, a hagyomány és a modernitás, az ősi és a modern jellemzi a nyelvet. (Ezt az ősi, bibliai nyelvezetet egy anyanyelvű olvasó rögtön érzi, de idegen nyelvre lefordítani ezt a különbséget szinte lehetetlen.) Robert Alter a *The untranslatable Amichai* címmel megjelent tanulmányában<sup>21</sup> utal is erre a nehézségre, amelyet csak fokoz, hogy Amichai gyakran használ olyan szavakat, amelyek egy imát vagy a judaizmus más aspektusait idézik. Robert Frost pedig ezt a költészetet „nehéz modernségnek” nevezi,<sup>22</sup> mivel egy, a judaizmus világában nem jártos, a nyelvet nem ismerő olvasó számára valóban nehéz átlátni a bonyolult utalások rendszerét. Lírája jellegének legszebb kifejeződését Jeruzsálem-költészete képviseli, egy olyan Jeruzsálem-költészet, amely először képes arra, hogy a nagy hispániai előd, Jehuda Halevi (1075 k. – 1041 k.) által teremtett, és magas tökélyre fejlesztett Cionida-költészet színvonalát elérje, megerősítse, egyszersmind megújítsa, és modern tartalommal, értelmezéssel töltsse meg. A nagy elődöt beemeli költészetébe, és az újraértelmezés egyik szép példáját nyújtja a 1967 (Jerusalajim 1967, *Jeruzsálem 1967*) című ciklusának egyik darabjában. Az idézett sor: Libi ba-Mizrach veAnochi baKce maarav, „A szívem Keleten, én a messzi Nyugaton”.



Libi. Anochi. Mizrach. Maarav., „A szívem. Én magam. Kelet. Nyugat.”. A szaggatott ritmikának egyik oka, hogy Amichai feltételezi: az olvasó jól ismeri a sorokat, ő csak utal rá. Azonban a címben szereplő évszám – 1967 – felvet egy másik lehetőséget: erre a nagyon tárgyiasított idé-

Az ellentmondás feloldását Amichai esztétikai és filozófia síkon megtalálja, azon a síkon, ahol az ellentmondások eltűnhetnek. Amichai reményének legszebb költői megjelenítése az idézett kötetkező darabja.

A hangulat ünnepélyesen várakozó, ahogyan

„Az idén messzire utaztam,  
hogyan megérinthessem városom csöndje.  
Az újszülött a ringatásban, a város a távolságban  
nyugszik el.  
otthonom a vágakozás volt, Júda Halévi  
fekete kockáival játszadoztam,  
A szívem, én, kelet, nyugat.”

השנה נסעתי הרחק כדי  
לראות את השקט של עירי.  
תינוק נרגע בנענועים, עיר נרגעת במרחק.  
גרתי בגעגועים, שחקתי במשחק  
ארבע המשבצות החמורות של יהודה הלוי:  
לבי, אמני, מחרת, מערב.

zésre azért van szükség, hogy saját feltörekvő érzelmeit próbálja féken tartani. De a szaggatottság felidéz a golyószórók staccatóját, a Kelet- Jeruzsálemért harcoló katonák zihálását, a harc szaggatottságát is.

Amichai számára Jeruzsálem pusztá léte *teher és áldás, hagyomány és modernitás* harca és együttélése, ez a *Sire Jerusalajim, Jeruzsálem dalai* című kötetének, de más köteteknek is örökösén visszatérő témája. Amichai vágya egy olyan Jeruzsálem, ahol egymásba olvadnak a kettősségek, minden szempontból megszűnik a kettéosztottság, és az ember válik fontossá, nem a vallás vagy a múlt, és eltűnik a teher. Akkor jön el az igazi megváltás, ha a jövőt nézzük, a jelenben élünk, és valóban élhetővé válik a város, vagyis megszabadul terheitől, de legalábbis könnyebbé, természetesebbé válnak. A *Tajarim, Turisták* című verse, amely szintén az életmű egyik méltán sokat idézett darabja ars poeticának is tekinthető.

ezt a még Amichai költészetében is kivételesen szép kóda is bizonyítja. („A gödölye és a fiú keresése...”). A befejezés egy egyszerű kijelentő mondat, egy ténymegállapítás. A három sor – egyetlen mondat – elkülönül a vers elejétől, váratlan, hirtelen befejezést ad a versnek, így már-már himnikussá válik. A szóhasználat, jellemzően Amichaira, megkapóan egyszerű és igényes, akárcsak a lírai alaphelyzet, ami ismét egy köznapisituációt emel be a költészet szférájába. Az arab pásztor jószágát, a zsidó apa fiát keresi, félti, de ugyanazzal az érzéssel, ugyanazzal a kiáltással. A zsidó apa reménye, hogy a baj közelebb hoz, és talán az arab pásztor is megérzi ezt és megérti az ő érzéseit. Amichai személyes hite szerint az effajta személyes kapcsolatok a biztosítékai egy reménytelibb jövőnek, vagyis annak, hogy Jeruzsálem végre az igazi, nemes küldetését tölti be az emberiség életében, világít, és utat mutat, és neve valóban a béke szinonimája lesz. Hogy a költő reménye mennyire tekinthető reálisnak, az esztétikai szempontból másodlagos

„Egyszer a lépcsőkön üldögéltem, a Dávid-torony mellett, két nehéz kosaramat magam mellé tettem. Ott állt idegenvezetője mellett egy turistacsoport és én szolgáltam számukra tájékoztató pontként. „Látnak azt az embert a kosarakkal? A fejtől kicsit jobbra található egy bottív a római korból. [...]”  
Azt mondtam magamban: a megváltás akkor jön csak el ha azt mondják nekik: látnak ott azt a bottívet a római korból? Nem fontos; de mellette, kicsit balra lejjebb, ül egy ember, aki gyümölcsöt és zöldséget vásárolt otthonra.”

פעם ישבתי על מדרגות ליד שער במצודת דוד, את שני הסלים הכבדים  
תי ליד. עמדה שם קבוצת תירים סביב המדרגות ושמשתי להם נקדת שמ  
ציון. "אתם רואים את האיש הזה עם הסלים? קצת ימינה מראשו  
נמצאת קשת מין התקופת הרומית)..."  
אמרתי בליבי: הגאלה תבאו רק אם יגידו להם: אתם רואים שם  
קצת שמאלה את הקשת מן התקופת הרומית? לא חשוב: אבל לידה  
ולמטה ממנה. יושב אדם שקנה פרות וירקות לביתו.<sup>24</sup>

„Egy arab pásztor gödöllét keres a Sion hegyén,  
én szemben a másik helyen a kisfiamat.  
Arab pásztor, zsidó atya  
kudarok tétova perceiben.  
Kilátásunk találkozik a köztünk mélyülő völgyben,  
a víz emlékét zölden őrző Szultán medence fölött.  
Mindketten azt akarjuk, hogy a fiú és a gödöllye  
ne akadjon a Had Gadja  
könyörtelen kerékai közé.

Aztán megiejtük őket a bokrok alatt,  
s kilátásaink visszatértek hozzánk és bennünk sírtak-  
nevettek.

A gödöllye és a fiú keresése  
mindenkor  
egy új vallás születését hirdette a hegyek között.”

רועה ערבי מחפש גדי בהר ציון,  
ובהר ממול אני מחפש את בני הקטן.  
רועה ערבי ואב יהודי  
בכשלונו הזמני.  
קולות שנינו נפגשים מעל  
לברכת השלטון בעמק באמצע,  
שנינו רוצים שלא יכנסו  
והגדי לתוך תהליך הבן  
המכונה הנוראה של הד גדיא.

אחר כך מצאנו אותם בין השיחים,  
וקולותינו חזרו אלינו ובכו וצחקו בפנים.

החפשים אחר גדי או אחר בן  
היו תמיד  
התחלת דת חדשה בהרים האלה.<sup>25</sup>

kérdés. Ami lényeges, hogy művészi szempontból csak így képzelhető el egy olyan, élhető Jeruzsálem megteremtése, ahol a teher áldássá változhat.

### 3. EXCURSUS – A MAGYAR ÁLMODÓK

Nemcsak azért érdemes néhány szóban a magyar születésű és magyar ajkú szerzőkről beszélnünk, mert a magyar olvasókat különösen érdekelheti ez a téma, hanem azért is, mert a modern héber kultúra megszületésében jelentős szerepet játszottak. Maga Herzl is Budapesten született, és az említett Avigdor Hameiri már a magyar költészet, különösen Ady lírájának színeit emelte át a héber költészetbe. A szintén említett Itámár Jáoz-Keszt, aki magyar-héber, héber-magyar fordításaival is komoly feladatot visz véghez, költőként szintén magán viseli a magyar irodalom hatásait. Szenes Hanna (1921-1944) héberül és arabul is népdallá vált versén *Eli, Eli* nem érződik ugyan a magyar líra befolyása, de költeményeinek zöme magyarul született, a harmincas-negyvenes évek uralkodó lírai irányzatainak hatása alatt. Eli Necer (1933-) lírája a héber költészetben ritka katonai költészet, vitézi líra műfaját éleszti fel majd ezer évvel a nagy előd, Samuel Hanagid, más néven Samuel Nagrela (993-1056 k.) után, aki költőként, államférfiként, hadvezérként egyfajta prerenezánsz személyiség volt, és akinek háborús versei évszázadokon át gyakorlatilag nem találtak követőre a héber irodalomban. Eli Necer nemcsak egy-egy vers erejéig ragadja meg a háborút mint lírai alapélményt, hanem többször is visszatér a témára, amely költészetében a veszteség érzését, és az aggódó apa félelmeit közvetíti.

Az egyik legjelentősebb magyar származású író, színműíró, és az izraeli humoreszk műfajának megteremtője Efrajim Kishon (1924-2005) volt. Egy olyan, sajátosan magyar, pesti műfajt, mint a pesti humort és a kabarét ültette át a héber irodalomba, amelynek alapjait Rejtő, Karinthy, Heltai, Nóti Károly, Nagy Endre vetették meg. Mivel alakjai között gyakran ismerhetők fel magyar figurák, így humoreszkjeinek stílusa sajátos, magyar-közép-európai-izraeli-közel-keleti színekavalkád. *Mebetünk?*<sup>26</sup> című humoreszkjében a házaspár szilveszteri bulira készül Tibiékhez – és csak az Izraelben élő Kishon személye, többi humoreszkjének helyszíne miatt tudjuk, hogy nem Budapesten, hanem Tel-Avivban. A feleség olyan örjítően lassan készül, mint egy pesti úri-asszony a húszas-harmincas évek kabarétréfiában. A tucatnyi rokon és barát kezén ajándékként keresztülment, majd a házaspárhoz évek múltán visszakérülő ajándék-bonbonnier Pesten kezdte el körútját, hogy Izraelbe kerülve, a magyar kolóniát végigjárva Tel-Avivban kössön ki (*Rondó*<sup>27</sup>). *A bécsi valcer* című humoreszkben Kishon a bécsiek rangkorságát fricskázza ki. Kishon és felesége néhány hetes látogatásuk alatt maguk is könnyedén hozzászoknak a szigorú bécsi etiketthez, olyannyira, hogy az író hazafelé a repülőgépen álmában a legkifogástalanabb protokollal üdvözli Ferenc József császárt, aki félbeszakítja:

- *Ne marhászkodj! – szakított félbe a császár –, szólíts Jóskának!*

*Lenéztem az ablakon. Messziről pislogtak Tel-Aviv-nak, a friss sztékek városának barátságos fényei. Hazaérkeztünk.*<sup>28</sup>

Az izraeli irodalomban alkotó magyar származású szerzők között Hameiri, Kishon nemcsak hogy képesek voltak átesni a nyelvváltás folyamatán, ami egy író, egy költő számára nehezebb feladat, mint másnak, hanem új nyelvi színekkel is képesek voltak a nyelvet gazdagítani. Ugyanakkor ismerünk olyan alkotókat is, mint Salamon Pál (1930-) vagy a költő Uri Aszaf (1942-), akik bár szintén otthonosak a héber nyelvben, mégis megmaradtak a magyar nyelv használata mellett irodalmi munkásságukban. A csecsemőként, vagy kiskorukban Izraelbe került, így elsősorban héber anyanyelvüként felnőtt, az otthonról hozott nyelvet másodikként használó alkotók esetében fordított a helyzet. Az ő esetükben szinte kivétel nélkül a héber az irodalom nyelve. Ilyen költő az 1948-ban Révkomáromban született Miriam Neiger-Fleischmann (1948-)<sup>29</sup> is, akinek költészetét szintén nem hagyja érintetlenül Jeruzsálem témája, ahogyan a költőfejedelemben, Jehuda Amichai személye és költészete sem. Amint Jeruzsálemet metaforaként, összehasonlításban szeretné értelmezni, maga sem tud szabadulni a Tel-Aviv–Jeruzsálem ellentétől. Az *Utazás Tel-Aviwtól Jeruzsálemig, alkony beálltával* erre, az izraeli irodalomban szinte közhelyessé vált toposzra épít. Egyszerre hagyományos és modern ez a kép. Neiger-Fleischmann „felmegy” Jeruzsálembe, ahogy a zarándokok, és ezt a jelentésárnyalatot a magyarban is megőrzi, ami arra utal, hogy nem egyszerű utazásról van szó, hanem a „felmenni” laalot igének fontos szerepe van. Azonban a hegyek nagysága és szabadulásuk vágya is nyomasztó. A terhüktől, a történelem súlyától szabadulni kívánó hegyek képe éles ellentétet alkot az alkonyi hangulattal, ami a költészetben általában romantikus-nosztalgikus hangulatot invokál. Itt az ellentét másik pólusa: nosztalgia, a viszontlátás vágya. A *Mexikó, Jeruzsálem*ben azonban a pesszimizmus mellett nincs helye az optimizmusnak. A kegyetlen mexikói esőisten az áldozatok ellenére sem volt hajlandó napot adni, ahogy Jeruzsálemre sem süt a nap, nem jön el a béke, az áldozatok ellenére. Neiger-Fleischmann Jehuda Amichai egyik leghíresebb versét idézi: esik az eső pajtásaim arcára. Az eredeti versben a háború képei, a barátok, bajtársak elvesztése feletti fájdalom, rezignáltság, és a természet egykedvűsége, közömbössége fogalmazódik meg mindössze öt sorban. („Esik eső barátaim arcára; / élő barátaim arcára esik, / akik pokróccal takarják be fejüket – / és halott barátaiméra is esik, / akik már többé nem takaróznak.”<sup>30</sup> Neiger-Fleischmann ezzel a

konkrét utalással idézi fel az eseteket, és a természet közömbösségét, visszautalva az esőisten kegyetlenségére. Az állandó harc és a háború képei kísértének a *Jelzéseim*ben is. A repülőgép, a mentők más városokban banális, mindennapi képe itt a háborúk, merényletek emlékét idézi, és szorongást kelt. A pozitív alaphelyzet, a híresen szép nyár esti Jeruzsálem képe sem képes oldani a szorongást, a feszültséget. Más verseiben Neiger-Fleischmann rendszeresen utal vissza szülővárosára, Komáromra, a Dunára, magyar gyökereire. Több verse, miként festészete is, az *ittthon* és az *otthon* közötti vágyódás-megérkezés feszültségéből fakad.

Itthon és otthon között helyezhető el leginkább Itámár Jáoz-Keszt (1934-) munkássága is, aki fordítóként, szerkesztőként talán a legtöbbet tette a magyar irodalom és kultúra izraeli népszerűsítéséért. Több antológiát, önálló Petőfi, Füst Milán-kötetet jelentetett meg, amelyek az izraeli irodalmi életben jelentős visszhangot keltettek. Magyarul az ő gondozásában jelent meg a *Dávid tornya* című modern héber költészeti antológia, és feleségével közösen szerkesztették az izraeli írók novelláit tartalmazó kötetet is. Költőként újra és újra felbukkan verseiben a Monarchia, a soá előtti magyar zsidó élet optimista világa és a soá között feszülő distancia, és többször is visszatér a nyelvcsere kérdésére, problémájára.

#### 4. VALÓSÁG ÉS FÉLÁLOM

A hetvenes években látszólag váratlanul felszínre törő prózairodalom legjelentősebb alkotói közül már említettük Aharon Appelfeld nevét, akit az izraeli holokauszt-irodalom kiemelkedő képviselőjeként tartanak számon Nyugaton. Hozzá hasonlóan David Grossman (1954-) vagy Meir Shalev (1948-) is egyre ismertebb szerző. Utóbbiakra markánsan jellemző az az erőteljes baloldali politizálás, ami Jehoshua, de főleg Ámosz Oz esetében lesz igazán hangsúlyos, és amely átpolitizáltság világviszonylatban is szembevetendő. Grossman Magyarországon kevésbé ismert, néhány esszéjén, novelláján kívül két könyve, a 2005-ben született *Oroszlánmész*<sup>31</sup> című filozófiai-mitológiai esszéje, és *A villámkölyök*<sup>32</sup> című regénye jelent meg. Az elsőben a bibliai Sámson figuráját és történetét elemzi, míg a regény egy tizenhárom éves kamasz fiú tényleges és önmagán belül megtett utazásának kalandjait meséli el.

Meir Shalev regényei közül eddig az *Orosz román*<sup>33</sup> és a *Négy lakoma*<sup>34</sup> olvasható magyarul. Az *Orosz román* az országépítő kibucnyikok élet-

ét mutatja be, akárcsak a *Négy lakoma*, amely három férfi egy nő iránt érzett szerelmének, és a mindhármuk által fiuknak tekintett gyermekének, Zajdénak különös története, meszeszerűen elbeszélve.

Izrael népszerű bestsellerírójának, Batya Gurnak regényeit is át-ásztövi az erős politikum, holott regényei nem a hatalom körül forognak, nem tekinthetők politikai krimiknek. Magyarul eddig *Gyilkosság szombat reggel*<sup>36</sup> című regénye jelent meg. Gur krimijeinek állandó főszereplője, Michael Ohájon felügyelő nem egy Sherlock Holmes vagy Agatha Christie-szerű magán-detektív (Gurt gyakran nevezik az izraeli Agatha Christie-nek),<sup>36</sup> hanem hivatásos rendőrtiszt, és ha párhuzamot keresünk, inkább adódik kézenfekvő példának Donna Leon<sup>37</sup> regényeinek állandó főszereplője, Guido Brunetti, velencei rendőrfelügyelő. Ohájon valaha történésznek készült, de szépen induló karrierjét oxfordi ösztöndíja előtt félbeszakította akkori barátnője, későbbi felesége terhessége. Ohájon megőrizte szemlélődő, tudósi attitűdjét, emiatt kicsit lassúnak, nehéz felfogásúnak tűnik, valójában alaposan igyekszik megismerni az áldozatot, a környezetét, a lehetséges gyanúsítottakat, sőt, még a szakmájukat is, majd az információkat egy tudós módszerességgel elemzi.

Az izraeli regény vissza-visszatérő figurájának tűnik az inkább szemlélődő, mint aktív, erősen önreflexív antihős figurája. Különböző oldalát testesíti meg ennek Jichak, Agnon regényének főszereplője, Ohájon vagy éppen Oz és Jehoshua néhány karaktere. Mintha az izraeli társadalom országépítő és országvédő, heroikus ideáljának ellensúlyát próbálnák bemutatni, egy hősiességre ítélt társadalomban.

A prózairodalomban Ámosz Oz és Avraham B. Jehoshua izgalmas kísérletei az idősíkok szétfeszítésére, az elbeszélői technika megújítására, az új utak keresésére, a nemzetközi irodalmi életben is figyelmet keltenek. Ahogyan néhány regényük esetében látni fogjuk, mindkettőjük prózájában gyakori a csetlő-botló kisember, a hosszasan morfondírozó, a felesleges emberek utódjaként értelmezhető értelmiségi. Ezeknek az antihősöknek a szemén keresztül látjuk a modern izraeli társadalom és izraeli értelmiség (ön)ellentmondásait.

A hetvenes években fellépő írógeneráció két emblemikus alakja Avraham B. Jehoshua (1936-) és Ámosz Oz (1939-), akik Magyarországon is a legismertebb izraeli írónak számítanak. Jehoshua magyarul megjelent regényei kö-

zül különösen az *Apáról fiúra* és *A személyzetis különdetése*<sup>38</sup> emelkedik ki. Az 1989-es Mar Mani, *Mani úr*, magyar kiadás: *Apáról fiúra*<sup>39</sup> talán legizgalmasabb regénye, amelynek több nem szokványos főszereplője is van: a Mani urak és a maniurasság, és a mélyben hallgató Jeruzsálem. A regény egy szefárd család öt generációjáról szól, visszafelé haladva az időben 1982 és 1848 között, pontosabban egy-egy férfitagjáról, a Mani urakról, de tulajdonképpen egyetlen Mani úr jelenik meg más-más köntösben, a *maniságot* képviselve. A maniság lényege az önrombolás, az önpusztítás és a vezeklés, és ez a maniság örök. Minden egyéb, a török uralom Jeruzsálemben, az angol mandátum mulandó, a történelem csak jelmez. A lineárisan, de a jelenből a múltba tartó cselekmény során öt csonka párbeszédből ismerhetjük meg egy-egy Mani úr történetét, a legkülönbözőbb szemszögből, egy izraeli diáklány, egy német katona, egy angol zsidó katona, egy lengyel orvos elbeszéléséből, csonkán maradt párbeszédéből, amelyekben csak a történetet elbeszélőjének szavait olvashatjuk. A negyedik *szüch*a, *beszélgetés* végére megerősödik az olvasóban a gyanú, hogy egy sajátos detektívregényt olvasunk. A végén, az utolsó beszélgetésben megtudjuk, mi az önpusztítás, a vezeklés szándékának oka, mi az az (ös)bűn, amiért a manik vezekelnek. A bűn a vérfertőzés, amit az utolsó elbeszélő szavaiból tudunk meg. Míg az első négy beszélgetésben Mani úrról mesélnek, az utolsóban Mani úr mesél magáról, saját bűnéről, arról, hogy halott fia helyett nemzett gyermeket, mely vallomással halálba kergeti Jeruzsálem köztisztletben álló rabbiját. A bűnt tetézi, hogy Jeruzsálemben követték el. Jehoshua azonban nem áll meg itt, további kérdéseket, problémákat vet fel. Mani úr a szaporodás parancsát próbálta teljesíteni, de megteheti-e ezt azzal, hogy bűnt követ el? Lehetséges, hogy a parancs teljesítésének szándéka egyfajta enyhítő körülmény, s ezért nem halál a büntetése, ezért kapnak a Mani urak lehetőséget a megtisztulásra? Az ő bűnük és vezeklésük, megtisztulási lehetőségük az emberiség bűne és lehetősége, és magáé Jeruzsálemé is. A manik története is egymásra épült rétegekből álló *tel*<sup>40</sup>, miként Jeruzsálem, a regény egyik, ha nem abszolút főszereplője, melynek korai történelmében szintén ott lapul a bűn: Dávid vétke Batsevával. A bűnhődés után viszont jött a kienasztelés, Salamonnak, a Templom építetőjének születése. Talán egy újabb megtisztulás békétlen történelme alól elhozná a kienasztelést.

Jehoshua, aki egy több generáció óta Jeruzsá-



lemben élő szefárd zsidó család sarja, újra és újra visszatér Jeruzsálemhez mint témához. A város Jehoshua szerint mindenkié, de nem politikai, hanem szellemi megosztásról beszél. Erről szól 2004-ben megjelent regénye, a *Slibuto sel haMemune al masavei enos, A személyzetis küldetése*. Jehoshua ebben a regényben a második intifáda merényleteiben meghalt áldozatoknak állít emléket. Egy piaci merényletben életét veszti egy keresztény orosz asszony, aki mérnöki végzettsége ellenére takarítói munkát vállal egy kenyérgyárban, hogy Jeruzsálemben élhessen. A gyár igazgatójának utasítására a személyzetis rendezi el az azonosítást, a holttest hazautaztatását, és maga is elkíséri a koporsót. A távoli orosz falucskában viszont Júlia Ragajev fia és anyja is azt követeli, hogy vigyék vissza, és Jeruzsálemben temessék el az asszonyt.

*Az öregasszony, aki mindent ért, nemcsak a hír sokkjától rázkódik meg, hanem a keserű haragtól is, hogy lánya holttestét egy fölösleges és hosszú útra hurcolták, abelyett, hogy egyszerűen eltemették volna a maga választotta városban, Jeruzsálemben, mely éppúgy az övé is, mint mindenki másé. – Az övé? – suttogja tűnődve a küldött a konzulnak, aki szó szerint fordít neki. [...] [Az öregasszony] a küldöthöz fordul, a gesztusai láttán összefacsarodik a körben állók szíve: az öregasszony térdre hull, és azt kéri, hogy vigyék vissza lánya holttestét abba a városba, ahol megölték, temessék el ott, így neki magának is joga lesz ott élni. [...] Vajon nem tévedtünk-e? Vajon nem cselekedtünk-e elhamarkodottan? Hiszen ez az asszony, aki diplomás mérnök volt, nem azért ment el innen egész Jeruzsálemig, mert munkát keresett magának, hanem mert azt hitte, hogy ebben a városban valami az övé lehet. [...] aki jobban hitt Jeruzsálemben, mint amennyire ez a város önmagában hisz. [...] ez az utazás visszafordulhat, megerősítve a várost, mely az utóbbi időben mindannyiunkat kétségbeesésbe kerget.*<sup>41</sup>

A személyzetis megérti, hogy Jeruzsálem ezé a keresztény asszonyé is volt, hogy Júlia magának érezte a várost, áldozatot vállalt és meg is halt érte, ezért joga van hozzá, hogy ott temessék el, és úgy dönt, visszazállítatja. „[...] jobban hitt Jeruzsálemben, mint amennyire ez a város önmagában hisz. – mondja a személyzetis az igazgatónak – ez az utazás visszafordulhat, megerősítve a várost, mely az utóbbi időben mindannyiunkat kétségbeesésbe kerget.”<sup>42</sup>

Jehoshua aktív szerepet vállal a közéletben is, de regényeiben csak nagyon finoman kap helyet a politikum, míg Ámosz Oz regényeinek markáns

és visszatérő vezérmotívuma baloldali elkötelezettsége.<sup>43</sup> A *HaMacav baSelivi, A harmadik állapot*, magyar kiadásban: *Félálom* című regényének hőse, Fima voltaképpen ön-paródia, az izraeli és általában a nyugati értelmiség gyilkos, mégis szeretettel megrajzolt ironikus képe. Fima kimagaslóan intelligens, mégis a felesleges ember huszadik század végi képviselője. Ígéretes tudósi pályáját félbehagyta, egy nőgyógyászati rendelésben dolgozik recepciósként, és időnként cikkeket ír politikai napilapokba – ezeknek köszönhetően vívott ki bizonyos tiszteletet. Nagy terveket kovácsol, amelyeket a következő pillanatban már el is felejt, vagy éppen – Csehov három nővérehez hasonlóan – nem képes egy apró, gyakorlati lépést megtenni a cél érdekében. Magánélete ugyanilyen elkezdett, de soha be nem fejezett viszonyokból áll. Elvált feleségének második házasságából született fiával, Dimával való kapcsolatában a kisfiú a bölcs felnőtt és Fima a gyerek.

Fima vitathatatlan tehetsége kimerül a vitákban, és komoly tudományos teljesítmények helyett csak sodródik, ugyanakkor élösködik szeretetein, és az őt feltétlenül elfogadó és szerető barátain. Minden problémára tudni véli a megoldást, bár a probléma gyakorlati vonatkozásait nem ismeri, s maga sem képes cselekedni. Oz tulajdonképpen saját magáról, saját köreiről, az értelmiség egy típusáról mond (ön)kritikát, mely értelmiséget félig komolyan, félig ironikusan a próféták utódainak tartja, de elődeivel ellentétben ezeknek a prófétáknak nincs erejük. Fima azonban néha beleéli magát a próféta szerepébe, amikor úgy érzi, hogy neki kell az országot, Jeruzsálemet önmaga ellen megvédenie. A kispolgári világot ábrázoló; *Mikháél, Mikháél* lapjain enél is markánsabban jelenik meg Oz politikai-ideológiai véleménye. A regényben Jeruzsálem arab falvak szorításában gyötrődő városként tűnik fel, mely fenyegetés mintegy szimbolizálja az izraeli és általában a baloldal félelmét a valás(ok)tól és a nemzeti világréptől, és ezen belül Jeruzsálemtől is.

Talán legkiforrottabb, magával ragadó regényében, a *Szeretetről, sötétségről* lapjain tudjuk meg, hogyan született Fima.<sup>44</sup> A regény első pillantásra mintha az ezredfordulós számvetések sorába illeszkedne, hasonlóan Esterházy *Harmonia Caestis*éhez, egyszeremind pedig Izrael Állam születésének története a mikrotörténelem eszközeivel, az egyén szemszögéből, egyéni sorokon bemutatva. A regény emellett vallomásregény, a szó rousseau-i és ágostoni értelmében, fejlődésregény, akár a *Wilhelm Meister tanulóévei*,

és ugyanakkor a negyvenes-ötvenes évek izraeli irodalmának irodalomtörténeti és kultúrtörténeti pillanatfelvétele. Oz ebben az önéletrajzi-önreflexív könyvében is erősen politizál, sőt, ebből a könyvből tudhatjuk meg, hogyan lett a jobboldali családból származó szerzőből elkötelezett baloldali. De talán először, ebben a regényében Oz valóban képes kilépni a propagandisztikus, írói stílusát, regényei szerkezetét újra és újra megtörő politikai didaktikusságból, amely még mesekönyvének (*Hirtelen az erdő mélyén*) stílusát is jellemzi. Szimbolikus értelemben a *Szeretetről, sötétségről* azt meséli el, hogyan lett Oz és az izraeli baloldali entellektüelek világában az *álomból féláalom*, hogyan vált a megvalósult álom társadalmi és irodalmi valósággá. Oz műveivel betetőzött és lezárt egy korszakot, amely korszakban az új héber irodalomnak száz év alatt kellett belépnie a világirodalomba. És ahogyan minden nemzeti irodalomnak is mindig új kérdésekkel kell szembesülnie, a régi-új nyelvet kell megalkotnia, úgy a héber irodalomnak is újra kell értelmeznie az elődök gazdag örökségét.

#### BIBLIOGRÁFIA

*Magyarul megjelent művek (1945 után):*

- Agnon, S. J. (2001) *Valaba régen*. Budapest: Bábel Kiadó  
Appelfeld, Aharon (2003), *Holt vágányok*. Budapest: Ulpius-Ház  
Appelfeld, Aharon (2005) *Egy élet története*. Budapest: Park Kiadó  
Assaf, Uri (2002), *Szándékos lassúsággal*. Budapest: C.E.T – Belvárosi Könyvkiadó  
Asaf, Uri (2001), *Kőhang*. Budapest: Belvárosi Kiadó  
Gát, Jákov (szerk.) (1979), *Mai héber líra (37 izraeli költő verseiből)* Eked, Tel-Aviv  
Grossman, David (2009), *Oroszlánméz*. Palatinus: Budapest  
Grossman, David (2009), *A villámkölyök*. Cartaphalius: Budapest  
Gur, Batya (2004), *Gyilkosság szombat reggel*. Budapest: Mágus  
Herzl, Theodor (1993), *Őújjorság*. Bethlen Kiadó: Sopron  
Hameiri, Avigdor (2006) *A daloló máglya*. Múlt és Jövő: Budapest  
Hameiri, Avigdor (2009) *A nagy örület*. Múlt és Jövő: Budapest  
Jáoz-Keszt, Itámár (szerk.) (1992) *Modern héber költők*. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó  
Jáoz-Keszt, Hanna (szerk.) (1995) *Modern izraeli elbeszélők*. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó  
Jáoz-Keszt, Itámár (1998) *Tájkép füstben*. Múlt és Jövő: Budapest  
Jehoshua, A. B (2005) *A személyzetis küldetése*. Budapest: Múlt és Jövő  
Jehoshua, A. B. (2002) *Apáról fiúra*. Budapest: Ulpius-Ház  
Jehoshua, A. B. (1994), *Kései válás*. Budapest: Európa  
Jehoshua, A. B. (1987), *Szerelmesek*. Budapest: Európa  
Jehoshua, A. B (2007), *Az ötödik évszak*. Múlt és Jövő: Budapest  
Kishon, Ephraim (1997), *Hajvédők* Budapest: Magyar Könyvklub  
Kishon, Ephraim (1996), *A tengeribeteg bálna*. Budapest: Magyar Könyvklub  
Kishon, Ephraim (2000), *Az eszed tokja*. Budapest: Bastei Budapest Kiadó Kft.  
Neiger-Fleischmann, Miriam (2002) *Száműzetés*. Budapest: Ister

- Necer, Eli (1998), *Amikor a fiú egyenrubát ölt*. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó  
Necer, Eli (1991): *Gyönyörű sóvárgások*. Budapest: Cserépfalvi  
Oz, Ámosz (1995), *Féláalom*. Budapest: Ab Ovo  
Oz, Ámosz (2006), *Szeretetről, sötétségről*. Budapest: Európa  
Oz, Ámosz (1985), *Mibáél, Mibáél*. Budapest: Európa  
Oz, Ámosz (1989), *Keresztül-kasul Izrael országában 1982 őszén*. Európa: Budapest  
Oz, Ámosz (2007), *Hogyan gyógyítottuk a fanatikuszt?* Európa: Budapest  
Oz, Ámosz (2007), *Hirtelen az erdő mélyén*. Európa: Budapest  
Oz, Ámosz (1994), *Fekete doboz*, Ab Ovo: Budapest  
Patai, József (1910), *Héber költők 1-2*. Budapest: Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai XXXII.  
Salamon Pál (2002), *A menyegző*. Széphalom Könyvműhely: Budapest  
Salamon, Pál (2002), *A Sorel ház – Sorvolvasó*. Ulpius-ház: Budapest  
Salamon, Pál (2003), *Zariffa*. Ulpius-ház: Budapest  
Shalev, Meir (2003), *Orosz románc*. Budapest: Ulpius-Ház: Budapest  
Shalev, Meir (2007), *Négy lakoma*. Ulpius-ház: Budapest  
Szenes, Hanna (1993), *Napló, levelek, versek, szépirodalmi kísérletek, rövidebb versek*. Szépirodalmi: Budapest

#### MAGYAR NYELVŰ SZAKIRODALOM (1945 UTÁN)

- Féder Zoltán (2004), *Izraeli könyvtárakban. Két bibliográfia*. Eked: Tel-Aviv  
DeKoven-Ezrahi, Sidra (2008), „'Mihez hasonlítsalak téged?' – Jeruzsálem mint 'Ground Zero' a héber képzeletben”, in: *Múlt és Jövő*, 2008/2-3, 37-48.  
Govrin, Nurit (1992), „Jeruzsálem és Tel-Aviv – mint metaforák a héber irodalomban” in: *Múlt és Jövő*, 1992/2, 102-04.  
Halter, Aloma (1992) „Az írás: Személyes ügy” (Aloma Halter interjúja Jehuda Amichajjal), in: *Múlt és Jövő*, 1992/2, 99-102.  
Heller Ágnes (2005) „A személyzetis küldetése és egyéb Jehosua-történetek” in: *Múlt és Jövő*, 2005/3, 89-92.  
Hirschfeld, Ariel (2001) „Miriam Neiger-Fleischmann” in: *Múlt és Jövő*, 2001/4, 33-41.  
Jáoz-Keszt, Itámár (1992) „Utószó” in: *Modern héber költők*. Belvárosi Könyvkiadó: Budapest,  
Kiszely Gábor (1998), „A kortárs irodalom Izraelben” in: *Magyar Napló*, 1998/5, 9-10  
Peremiczky Szilvia (2010), „Jehuda Amichai – Miért Jeruzsálem?” in: *Magyar Zsidó Szemle* (megjelenés előtt)  
Peremiczky Szilvia (2004) „Vissza és előre” in: *Alföld* 2004/6, 109-112.  
Peremiczky Szilvia (2008), „A magyar irodalom izraeli reprezentációja – Töprengések Avigdor Hameiri önéletrajza és Féder Zoltán bibliográfiája ürügyén.”, in: *Alföld*, 2008/7.  
Peremiczky Szilvia (2009), „Tel-Aviv képe az izraeli irodalomban és kultúrában” in: <http://www.or-zse.hu/hirdetes/mtud2009/tel-aviv-irodalomban-peremicki.pdf>  
Peremiczky Szilvia (2008), „Im tircu (ejn) zo aggada”, in: *Múlt és Jövő*, 2008/2-3, 145-148.  
Peremiczky Szilvia (2010), „Színek és év(ezred)ek. Miriam Neiger-Fleischmann művészete”. Kiállítás katalógus, 2010. Magyar Zsidó Múzeum  
Stemberger, Günther (2001) *A zsidó irodalom története*. Budapest: Osiris  
Varga Betti (2009), „Ohájon, az izraeli detektív”, in: *Szombat*, 2009. március  
Vörös István (2002) „A két város” in: *Élet és Irodalom*, 2002. május 24.

#### A TANULMÁNYBAN IDÉZETT NEM MAGYAR NYELVŰ MŰVEK

- Amichai, Yehuda (1989) *Siré Jeruolajim*. Tel Aviv: Schocken Publishing Ltd. – bilingual edition  
Carmi, T. (szerk.) (1981), *The Penguin Book of the Hebrew Verse*. The Jewish Publication Society of

America Philadelphia, New York: The Viking Press  
Finer-Mintz, Ruth (1968) *Modern Hebrew Poetry – A bilingual anthology*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles  
Hameiri, Avigdor (1962), *Blívnat HaSzapir*. Moszad Bialik: Jeruzsálem.

#### A TANULMÁNYBAN IDÉZETT NEM MAGYAR NYELVŰ SZAKIRODALOM

Alter, Robert (1994) „The untranstable Amichai” in: *Modern Hebrew Literature*, No. 13.  
Grossberg, Daniel (2004), Yehuda Amichai’s Jerusalem, in: *Midstream*, May/June 2004, 38-40.  
Hadary, Amnon (2000), A Yad for My Friend Yehuda, in: *Judaism: A Quarterly Journal of Jewish Life and Thought*, 22 September, 411-5.  
Kushner, Aviya (2001), How One Nation Mourns a Poet, in: *Partisan Review*, 4/ 2001 volume LXVIII. number 4., 612-6.

#### JEGYZETEK

- <sup>1</sup> Azt is hozzá kell tenni, hogy a fordítások gyakran nem az eredeti, héber szövegből készülnek, mivel kevés az olyan fordító, aki egyaránt otthonos a magas szintű héber és magyar szépirodalmi nyelvben. A legjobb fordítás is mindig elvesz valamit, még ha csak keveset is, az eredeti szövegből, de a közvetítő nyelvek használata még tovább bonyolítja a dolgot. Az általam majd említett regények közül héber eredeti alapján készült a *Valaba régen* (Agnon), *A személyzetis küldetése*, *Az ötödik évszak*, a *Kései válás*, a *Szerelmek*, (Jehoshua), az *Egy élet története* (Appelfeld), a *Féltalom*, a *Fekete doboz*, a *Hirtelen az erdő mélyén* (Oz) magyar fordítása, a többi azonban angolból fordították.
- <sup>2</sup> Magyarországon a héber irodalom története (és ezen belül most elsősorban a modern héber irodalomé), hasonlóan az úgynevezett „kisznyelvek” irodalmához, marginális kutatási területnek számít. A magyar irodalomtörténetben a német, angol, francia, esetleg az orosz és az olasz irodalom számít preferált területnek, már a spanyol és a portugál irodalom is kívül esik a kutatás fókuszán, míg a hebraisztikai kutatások értelemeszerűen inkább a bibliai-rabbinikus-történeti vizsgálatokra terjednek ki. Modern héber irodalommal tudományos szinten viszonylag kevesen foglalkoznak, a magyarul elérhető szakirodalom alig egy tucatnyi tanulmányra, kötetre terjed ki. A magyarul olvasható antológiák, regények, szakirodalom listáját lásd a bibliográfiában.
- <sup>3</sup> Idézi: Carmi, T. (szerk.) (1981), *The Penguin Book of the Hebrew Verse*. The Jewish Publication Society of America Philadelphia, New York: The Viking Press, 43.
- <sup>4</sup> Herzl, Tivadar (1993), *Összíróság*. Bethlen Gábor Könyvkiadó. 190-193
- <sup>5</sup> Ben Jehuda szóképzésre gyakran használta többek között a tükörfordítást (Kindergarten [óvoda] à [gan HaJeladim] vagy a Bibliában csak egyszer használt szavak, az úgynevezett hapax legomenonok átvételével, melyeknek asszociáció alapján adott új jelentést (Például egy későbbi, nem Ben Jehudától származó, de az ő módszerét követő példában: [„til”, „nyíl”] à „rakéta”).
- <sup>6</sup> Idézi Stemberger, i.m, 181
- <sup>7</sup> A magyar irodalom héber, izraeli kiadásairól lásd Féder Zoltán (2004), *Izraeli könyvtárakban. Két bibliográfia*. Eked: Tel-Aviv.
- <sup>8</sup> Avigdor Hameiri saját fordítása, in: Hameiri, Avigdor (2006), *A daloló máglya*, Múlt és Jövő: Budapest, 234 (A héber szöveget lásd: Hameiri, Avigdor (1962), *Blívnat HaSzapir*. Moszad Bialik: Jeruzsálem (1962), 7-8.
- <sup>9</sup> Hameiri, Avigdor (2009), *A nagy örület*. Múlt és Jövő: Budapest.
- <sup>10</sup> A számos folyóirat léte azt is bizonyítja, hogy a korabeli palesztinai zsidó társadalomban komoly igény volt a héber nyelvű irodalomra, s több vers is megzenésítve, mintegy népdalként él tovább.
- <sup>11</sup> Kardos László fordítása, in: Jáoz-Keszt, Itámár (1992), *Dávid tornya*. Modern héber költők. Belvárosi: Budapest, p. 46.

- <sup>12</sup> Schein, Gábor (1992), „Dávid tornya”, in: *Múlt és Jövő*, 1992/2, 113-5.
- <sup>13</sup> *A Palmach a Plugot Machab (Robamoztagok)* kifejezés rövidítése. A Palmach az arab támadások kivédésére létrejött zsidó honvédelmi erő, a *Hagana (Védelem)* kommandó műveletekre és rohamtámadásokra specializált különítménye volt.
- <sup>14</sup> Agnon, Smuel Jozsef (1998), *Valaba régen*, Babel: Budapest, 545.
- <sup>15</sup> Kiszely, Gábor (1998), „A kortárs irodalom Izraelben”, in: *Magyar Napló*, 1998/május, pp. 9-10
- <sup>16</sup> Ziva Ben Porat, Yigal Schwartz, Gershon Shaked – csak néhány név a nemzetközileg is elismert irodalmárok közül.
- <sup>17</sup> Appelfeld, Aharon (2005), *Egy élet története*: Ulpius Ház: Budapest.
- <sup>18</sup> Appelfeld, Aharon (2005), *Holt vágányok*. Ulpius Ház: Budapest.
- <sup>19</sup> Részletesebben lásd: Peremiczky, Szilvia (2010), „Jehuda Amichai – Miért Jeruzsálem?” in: *Magyar Zsidó Szemle* (megjelenés előtt); Grossberg, Daniel (2004), Yehuda Amichai’s Jerusalem, in: *Midstream*, May/June 2004, 38-40; Hadary, Amnon (2000), A Yad for My Friend Yehuda, in: *Judaism: A Quarterly Journal of Jewish Life and Thought*, 22 September, 411-5; Kushner, Aviya (2001), How One Nation Mourns a Poet, in: *Partisan Review*, 4/ 2001 volume LXVIII. number 4., 612-6.
- <sup>20</sup> In.: Jáoz-Keszt, Hannah (vál.) (1995), *Modern izraeli elbeszélések*, Belvárosi Könyvkiadó: Budapest, 64-76
- <sup>21</sup> Alter, Robert (1994) „The untranstable Amichai” in: *Modern Hebrew Literature*, No. 13, 1994
- <sup>22</sup> Alter, i.m
- <sup>23</sup> Felleg György fordítása, in: Jáoz-Keszt, Itámár (szerk.), i.m, 129 és p. 42.
- <sup>24</sup> Nyersfordítás. In: i.m, 182.
- <sup>25</sup> Kádár András Áriel fordítása, in: *Múlt és Jövő*, 1992/2, 45, és i.m, 142.
- <sup>26</sup> Kishon, Ephraim (200), *Az eszed tokja*. Bastei: Budapest, 68-75.
- <sup>27</sup> I.m, 75-6.
- <sup>28</sup> I.m, 217.
- <sup>29</sup> Részletesebben lásd: Peremiczky, Szilvia (2010), „Színek és év(ezred)ek. Miriam Neiger-Fleischmann művészete”. Kiállítás katalógus, 2010. Magyar Zsidó Múzeum.
- <sup>30</sup> Csoóri Sándor fordítása, in: Jáoz-Keszt, Itámár (szerk.), *Dávid tornya*, 129
- <sup>31</sup> Grossman, David (2009), *Orvoslánmész*. Palatinus: Budapest
- <sup>32</sup> Grossman, David (2009), *A villámkönyvek*. Cartaphilus: Budapest
- <sup>33</sup> Shalev, Meir (2003), *Orosz románc*. Budapest: Ulpius-Ház: Budapest
- <sup>34</sup> Shalev, Meir (2007), *Négy lakoma*. Ulpius-ház: Budapest
- <sup>35</sup> Gur, Batya (2004), *Gyilkosság szombat reggel*. Budapest: Mágus
- <sup>36</sup> Batya Gurról magyarul lásd: Varga, Betti (2009), „Ohájom, az izraeli detektív”, in: *Szombat*, 2009. március
- <sup>37</sup> Donna Leon svájci író nő regényei közül magyarul eddig a Geopen Kiadó kiadásában a következő művek jelentek meg: *Méregpohár az Operában*, *Halál idegenben*, *Felőbb körök*, *Nemesi kungárzás*, *Végzetes áradás*, *Bíbornál is sötétebb*, *Gyilkosság receptre*
- <sup>38</sup> *Szerelmek*, *Kései válás*, *A személyzetis küldetése*; *Apáról fiúra*; *Az ötödik évszak*
- <sup>39</sup> A regényről részletesen lásd: Peremiczky, Szilvia (2004), „Vissza és előre”, in: *Alföld*, 2004/6, 109-12.
- <sup>40</sup> Elpusztult város vagy falu koronként egymásra épített rétegeiből keletkezett domb vagy halom.
- <sup>41</sup> Jehoshua, Avraham B. (2005), *A személyzetis küldetése*. Múlt és Jövő: Budapest, 244-51.
- <sup>42</sup> I.m, 251.
- <sup>43</sup> *Mibáél, Mibáél*. (1985), Európa: Budapest; *Fekete doboz*, (1994) Ab Ovo: Budapest; *Féltalom* (1995), Ab Ovo: Budapest; *Szeretetről, sötétegről* (2006), Európa: Budapest; *Hirtelen az erdő mélyén* (2007), Európa: Budapest; *Hogyan gyógyítsuk a fanatikusot?* (2007), Európa: Budapest
- <sup>44</sup> Részletesebben lásd: Peremiczky, Szilvia (2008), „Im tircu (ejn) zo aggada”, in: *Múlt és Jövő*, 2008/2-3, 145-148.